

Nemzethalál-félelem a régi magyar költészetben

Irodalomtörténetírásunk s általa irodalmi köztudatunk úgy tudja, hogy a magyar nemzethalál-félelem első irodalmi megnyilatkozásai a XIX. századeleji romantika halálígézetes levegőjében fogantak.* Kölcsey döbbenetes jóslatát, Vörösmarty nem minden pátosz nélküli látomását, Széchenyi bizakodásán ismételten felülkerekedő nemzeti aggodalmát szívesen magyarázzák a romantika korának etikai nemzetszemléletével. Egyesek ezzel nem elégedvén meg, Herder hirhett jóslatában keresnek elfogadhatóbb magyarázatot. A jóslat kivetített vágy-elvén mások Herdert rosszindulatú sugalmazással vádolják, s mint a magyarság ellenségét marasztalják el. A történeti igazságnak teszünk eleget, ha Herder jóslata mögött meglátjuk a szerves fejlődés gondolatát, mely épp ebben az időben vált a német történetírás alapelvévé. E szerint „a nép keletkezik, kifejlik, virágzik és meghal, mint az egyes ember“.¹ Herder jóslatának tehát szellemtörténeti alapja van. Jóindulata felől csak ott kételkedhetünk, hogy vajon miért tartotta épp a magyarságot kivénhedt, pusztulásra érett népnek. Herder jóslatán túl alig keresett valaki további magyarázatot erre a különös nemzeti döbbenetre, vagy épen annak történeti előzményei után az irodalom területén senki nem kutatott. A régi magyar irodalom kincsesbányájában való nyomozás arról győzheti meg a kutatót, hogy a nemzethalál-félelem legtermékenyebb, legfogékonyabb talajának a XVI—XVII. századi magyar lelkiség bizonyul.

A nemzethalál-félelem nem egyes érzékenylelkű költők veszélysejtő rémlátása, hanem az egész nemzetközösség élethangulatának a megnyilatkoztatása. A magyar költő mindig korának és közösségének a szószólója, kifejezője, mélylelke, sorslátója és vátesze. Megérzi a földrengést, lelkét, képzetét átjárja a veszedelem sejtelme. Mohács után, Zápolya öldöklő századában épúgy, mint Majtény és Világos előtt a szeizmográf érzékenységgel fejezi ki népének történeti hangulatát. Mondhatná valaki, hogy a nemzethalál-félelem ihletét nem közössége uralkodó élményéből meríti a költő, hanem önmagából. Továbbmenve egyenesen ő szuggerálja bele közösségébe a maga megérzését s teremt neki köztudatot. Ismerve a mostoha magyar történeti viszonyokat, amelyek jó részének eredője szerencsétlen geopolitikai helyzete, nem nehéz megérteni, hogy a nemzethalál-félelem indítékai elsősorban itt keresendők. „A végső elnyeletés, a jönni fog, ha jönni kell a nagyszerű

* Fejezet egy nagyobb tanulmányból.

¹ Thienemann Tivadar, Irodalomtörténeti alapfogalmak. Minerva VI (1927), 87 és kny. 4.

halál ígérete, ott dermeszt és mozdít egész történelmünk folyamán, egész irodalmunkban“ — írja SZABÓ DEZSŐ.² Rajta kívül íróink és irodalomtörténészeink egész sora jutott hasonló megállapításra. Irodalmunk sajátos arcát, uralkodó jellemvonását kutatva, majd valamenynyük egybehangzó véleménye, hogy borongó, sorsmegérző irodalom a magyar, melynek pesszimizisztikus hangja, csüggeteg magyarságszemlélete nehéz és szorongató történeti sorsán való állandó töprengésből származik. Tévednénk azonban, ha ezek alapján a nemzethalál-félelemben a magyar lélek eredendő jellemvonását keresnők. Nem hoztuk magunkkal sem Ázsiából, sem az orosz steppéről, s csak annyiban tartozik a magyar lélekhez, amennyiben történeti gyakoriságában hozzáért. A nemzeti köztudatban való meggyökerezésére mi sem jellemzőbb, mint az 1593-i pozsonyi országgyűlés rendéinek ezen nyilatkozata: „Mérhetetlen fájdalom tölt el bennünket, mert közeledni látjuk azt az időt, amikor végkép elveszünk“.³

Az egyéni halálfélelemnek két formájával találkozhatunk. Az egyszerű ember a halálban a fizikai élet elvesztését látja és félti. A magasabb műveltségi fokon álló ember — a bölcselő, a költő — a halálban spirituális végzetet lát mindenekelőtt, szellemi kifejlésének megszüntét. Ezért kapaszkodik a végtelenség szellemi fogódzójába, a halhatatlanság gondolatába. A nemzethalál-félelem irodalmi megnyilatkozásában az egyéni halál-felfogás mindkét formájával találkozunk. A közösség történeti fejlődése folyamán átéli az egyes ember művelődési állapotának minden fokozatát. Így a magyar közösség kulturális emelkedésének kezdetén a halálfélelem primitívebb, a jelen helyzetben irracionálisabb formáját hordozza magában. A nemzethalál-félelem XVI. századi megnyilatkozásaiban az egész nemzettestet illeti. A halált, az egyéni halál-felfogásukhoz híven, szó szerinti jelentésében fogják fel, s az egész magyar közösség pusztulásától tartanak, olyan értelemben, hogy ez a szervezet, közösség megszűnik, mert annak minden egyes tagja áldozatul fog esni Isten büntető ítéletének. E kor felfogását DÉZSI ANDRÁS⁴ példázza a legáltalánosabb érvennyel, amikor a magyarságot az amalekiták sorsától félti, akik a Szentírás tanúsága szerint egytől-egyig eltűntek a földszínéről. A nemzethalál-félelemnek ez az irracionálisabb formája tölti ki az egész XVI. századot, átöröklődik a XVII. századra, szörványosan jelentkezik később is, de az új, tisztultabb nemzetszemlélet kialakulásával átadja a helyét annak a racionálisabb felfogásnak, mely az eszme szerinti nemzet enyészetétől fél. Ez a XIX. század nemzethalál-félelme, a Kölcsényé, a Berzsenyié, a Vörösmartyé, a Kemény Zsigmondé, a Petőfié, az Arany Jánosé s XX. századi örökségként az Ady Endréé is. Ezúttal nem a nemzettest halálától tartanak (még ha felrémlik is a sír és temető, ahová a nemzetet az ember millióinak részvételével eltemetik), hanem a nemzeti függetlenségében, öncélúságában élő nemzet halálától remegnek.

² Hungarizmus és halál. Az egész látóhatár II, 160.

³ Idézet a *Mi a magyar?* című munkából (szerk. Szekfű Gyula). 146.

⁴ RMKT. V. 55

A nemzethalál-félelemnek ezt az időben pontosan el nem határolható két megjelenési formáját kétségtelen életszemléleti és világnézeti tényezők magyarázzák. A XVI. századnak merőben más a gondolat- és érzélemvilága, lelkiülete, műveltségi, társadalmi és történeti helyzete, mint a XIX. századé. A középkor közvetlen közelségében — a látszat szerint függetlenül a renaissancehozta életszemléleti változásoktól — a XVI. század lelkiiségében a vallás, az istenközpontúság az uralkodó. A kor életszemléletét, világnézetét még mindig az embernek Istenhez való viszonya határozza meg. Az eszkatológikus hiedelmek, paruziás félelmek, babonás, chiliásztikus váradalmak még mindig fogékony talajra találnak a lelkekben. Mindez állandóan a halál lehetőségével árnyalja be az életet. Az egyéni életeszményben a középkori reminiscenciák továbbélnek, bár új tartalmi színezetet kapnak. A protestántizmus a tökéletes kereszténység példáját többé nem a szentek példájában állítja a hívők elé, hanem Jézus Krisztus életében. A tökéletes kereszténység legfőbb ellensége továbbra is a bűn. S amilyen mértékben a renaissance megnöveli a földi élet és élvek értékét, ugyanolyan mértékben fokozódik a XVI. században a bűn jelentősége. A bűn és büntudat lesz a keresztény élet tengelye és a halál olyan beállítást kap, mint az előbbinek a következménye (Pál apostol). A test szerinti halál borzalommal és döbbenettel tölti el a lelkeket, nem hiába a vallás erkölcsjavító indítékot próbál kovácsolni belőle. A XVI. század költője ebben az életszemléletben és életérzésben fogamzott és teljesedett ki. A közösségi élet nézőpontján is a fenti elveket érvényesíti. Az egyéni életeszményt annak útjában álló minden akadályával együtt átszarmasztatja a közösségre is. Az egyéni büntudatból közösségi büntudatot formál, az egyéni halál formáját a közösségre nézve is bekövetkezőnek láttatja. Ezúttal is el kell oszlatnunk azokat a romantikus, délibábos nemzet-karakterológiai megállapításokat, melyek a magyar közösségi büntudatban ősi, faji adottságokat keresnek. Az orosz, a spanyol, a francia épp annyira ismeri ezt a közösségi büntudatot, mint mi magyarok. PROHÁSZKA LAJOS⁵ a dolog lényegét megkerülve, magyar megnyilatkozásában a szláv lelkiiség hatását kutatja. Szerinte ez a jellegzetes szláv sajátosság „Nyugaton sehol még a nagy misztikus mozgalmakban sem ismeretes“. Ugyanakkor ECKHARDT SÁNDOR a francia szellemről írott nagyszerű könyvében⁶ példákkal igazolja, hogy a százéves háború megpróbáltatásai közepette a francia költők szomorúan emlegették a régi dicsőséget és „az ágostoni történetiszemlélet szellemében Isten büntetésének tekintik a nagy süllyedést“. A büntudat tehát nem is a szláv lelkiiség hatása, nem is elszigetelt magyar jelenség, mert jelentkezésével Európaszerte találkozunk a középkorban, a nagy elemi csapások, lelki megrázkodtatások idején. A büntudat a keresztény lelkiiség lélekformáló erejéből származik s annak legfőbb tartozéka. A magyarság ezt is magához lényegítette s a keresztény büntudatból nemzeti érzést formált. „Mások keresztény voltukban, a magyar magyar mivoltában szenved az ereden-

⁵ A vándor és a bujdosó: Minerva XIII (1934), 16 és kny. 139.

⁶ A francia szellem, Bp., 1938. 46.

dó büntől s a maga vétken kívül a nemzetét is kiengeszteli. Ha csoda a magyar fennmaradás, ezt a csodát csak a keresztény önváddal lehet megmagyarázni“ — állapítja meg Cs. SZABÓ LÁSZLÓ.⁷

A magyar büntudat azonban nem a keresztény büntudat tartalom nélküli formai lecsapódása. A magyar történeti viszonyokban komoly és reális alapja van. A nemzeti romlás és süllyedés Mátyás halála után feltartóztatlanul torkollik a mohácsi katasztrófába. BURGIO pápai nuncius jelentése⁸ a magyarországi állapotokról a józan idegen helyzetképe. A magyarság tragédiája bontakozik ki belőle már Mohács előestéjén: Az ország belső egysége felbomlott, a jobbágyság és a nemesség között a helyzet végzetesen kiéleződött. A főnemesség közt lábrakapott az önzés és kapzsiság, a köznemesség megtagadja a királlyal szembeni engedelmisséget, s a jobbágyságnak nincs beleszólása az ország ügyeibe. A magyarság szerencsétlenségét a török hódoltság terjedése csak betézte. Hitében, politikai pártállásában megoszolva két századig harcol önmaga ellen. Közben lélekszáma állandóan apad, gazdasági erejében megfogyatkozik, s művelődésben is századokra marad el Nyugat mögött. Mindez elég ok arra, hogy a letörtség és reménytelenség legyen úrrá a lelkekben s az egyetemes világvégeinek babonás féelme az ő lelkében nemzeti elmúlássá szűküljön. Ez utóbbinak még a XVII. században is fennforgott a lehetősége.

A nemzethalál-félelem felidőzésében a belső (történeti) indítékok mellett jelentős szerep jutott a kívülről jövő szellemi behatásoknak: a teocentrikus élet- és történet szemléletnek, a protestántizmus új világ-felfogásának, az ellenreformációval kapcsolatos irracionális áramlatoknak. Ezek az egyetemes keresztény lelkiségből fakadó hatások időben és jelentkezésükben nem választhatók el egymástól élesen. Egymásba és összefolytak minden élet- és világszemléleti képben, mint az ugyanarra a lemezre felvett különféle fényképfelvételek. Az árny- és fényhatások szerint egyiknek is, másiknak is szembeötlik egy-egy foltja. A XVI. század költészetében még jól felismerhetők azok a középkori lelkiségből fakadó irracionális megnyilatkozások, melyek a renaissance és reformáció hozta világképbe is beszüremlettek. Részletesebb vizsgálatuk nem tartozik tárgykörünkbe s csak annyiban érintjük, amennyiben magyarázatul szolgálnak a nemzetföltés közhangulati terjedésének és megnyilatkozásának. Mégsem mehetünk el szó nélkül egy kiváló tudományos értekezés idevágó megállapításai mellett. Mikor THURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF⁹ a középkor egyik híres látomásának, Szent Patricius purgatóriumának magyar fordítását vizsgálja, a XVI. századra vonatkoztatva arra a megállapításra jut, hogy a reformáció „elhárítja az érzékfeletti jelenségek irodalmi megörökítését“. Kétségtelen, hogy a reformáció, különösképpen a kálvinizmus hitelveiben, valamint az új világkép megalkotásában a leghidegebb racionalizmusra töreke-

⁷ Haza és a nagyvilág, Bp., é. n. 59.

⁸ Bartoniek Emma, Bátor Burgio pápai követ jelentései. Bp., 1926.

⁹ Az ismeretlen tizenhetedik század. Szent Patricius purgatóriumáról való história: Magyar Nyelvőr LXII (1933), 101—7.

dett s így eleve üldözte a csodát, számúzta a legendát s megvetette a túlvilági látomást. A lét és nemlét kérdésén semmiféle racionalizmus nem tudja magát túlhelyezni s így a kálvinizmus sem. De ha elfogadnók is Thuróczi-Trostler állítását, tudjuk, hogy a XVI. században a magyar protestánsok még csak hitelveiben különült el a régi egyháztól, de lelkiségének sok vonásában a régi hagyományokat és szellemet hordta magában. Épp a XVI. századi protestáns egyházi énekköltés szolgál erre a legfényesebb bizonyítékkal. „A protestáns énekköltészet legelső és legkönnyebben kimutatható forrásául a római egyház középkori latin énekköltészetét jelöljük meg“ — állapítja meg SZABÓ T. ARTILA.¹⁰ A protestáns egyházi énekekből nem nehéz kifejtetni, hogyan alakul az egyéni büntudat közösségi büntudattá, az egyéni halálfélelem közösségi halálfélelemmé. A transzcendens jelenségektől tehát a reformáció sem zárkózott el kizárólagos merevséggel. S ebben a régi vallási szellemiség hatására és örökségére ismerhetünk.

Érdekes szellemtörténeti jelensége a XVII. századnak, hogy a katolikus visszahatással és annak megerősödésével az irracionális új életre kap, s a germán és román misztika is — jóval később európai jelentkezésénél — most jut szóhoz Magyarországon. Így talál magyar közvetítőre 1649-ben a középkori Sibylla-vers,¹¹ s hat évvel később a középkor híres látomása, Szent Patricius purgatóriuma.¹² Különösen az elsőnek van szellemtörténeti jelentősége a XVII. századi lelkiség s ennek kapcsán a nemzetféltés irodalmi megnyilatkozásában. A keleti, misztikus eredetű Sibyllák szereplése a görög és római történeten keresztül átnyúlik a középkorba is. Természetesen nem a pogány isteni szárnazású Sibylla rettegési a világvégével a hiszékeny középkori embert, hanem a krisztianizált, egyházatyák apokrif könyveiben újjáalkotott Sibylla. Az eredeti Sibylla-jóslatok már a világvégének eljövételét, az utolsó katalizma borzalmait emlegetik, de később egy ilyen jövendölés adja tudtára Salamonnak, a zsidók királyának, Krisztus eljövételét is. Ez talán az első krisztianizált Sibylla-jóslat, mely természetesen Krisztus után, biztos és hiteles adatokkal szolgál a Megváltó életéről és tanításairól. S ahogy a tulajdonnév szerinti Sibylla eltűnik, úgy utána a jósnő személye is, s megmarad csupán a jövendölés mítosza, kiszolgáltatva a különböző korok, népek, világnézetek, eszmeáramlatok, politikai célkitűzések eszközének.

Mint már említettük, a kereszténység is felhasználta a Sibylla-jóslat egy változatát a maga céljaira. Ezt annál könnyebben meg is tehetette, mivel annak lényege, a világ elpusztulása, Mózes könyveiben és a Szentírás más helyén is ki van fejezve. A világvége „a legáltalánosabb és legősibb keleti gondolatok, illetőleg aggodalmak közé tartozik. Nem csupán a keresztény világnézetek sajátja ez. Már az ókori pogány

¹⁰ Kéziratok énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XVII. században. Zilah, 1934. 17.

¹¹ Gyirwa Wentzel, Az Sibyllának Jövendoeleseröl. Lőcse, 1649 (Újabb kiadása György Lajos, Egy középkori Sibylla-vers régi magyar irodalmunkban. Pécs, 1929).

¹² Thuróczi-Trostler, i. h.

népek köztudatában benne élt az a sejtelmes félelem, hogy a világ egykor megsemmisül¹³. A miszticizmusra fogékony középkori lélek hitelt adott ezeknek a jóslatoknak, melyek már azzal a célzattal retteggették a jámbor középkori hívőt, hogy kétségbeesésében mélységes bűnbánatra indítsák, s így kényszerítsék tisztultabb és igazabb keresztényi életre. Így a középkor halálszemléletében is, híven a kor egész szelleméhez, a kollektívizmus jut érvényre. A Karthauzi Névtelen az Erdy-kódexben nem az egyéni halál gondolatával foglalkozik, hanem az egyetemes elmúlás veszedelmét állítja olvasói elé. „Ez világ elvénuült — írja és közel vagyon fogyatkozásának végezeti.” A középkori képzelet a legreimesebb színekben alkotja meg magának a sokat hangoztatott katalizma lefolyását. A háborúságok, elemi csapások, betegségek és egyéb nyomorúságok szakadékában, a felvirágzó kapitalizmussal gazdaságilag megnyomorított, szűk életlehetőségek közé szorított széles néprétegekben a megsemmisülő világ képzelet nem naív rögeszme, hanem a legközelállóbb valóság.

A Sibylla-jóslatoknak nem gondolt hatása volt a történeti, gazdasági és társadalmi események alakítására. Így különösen az 1000. év körüli legenda dicsekedhetik döntő történetalakító jelentőséggel. A X. század fordulóján az a hiedelem terjedt el, hogy jön a világvége s megkezdődik az Antikrisztus uralma. A megrettent nép s különösen a vagyonos osztály, akinek épp irányozták ezt a különös varázsú, feddő, korholó és javító szándékú „világhatalmat“, Itália-szerte (onnan indult ki ez az eszkatológikus legenda) bűnbánatra adta magát, s a legenda szerint igyekezett megszabadulni „pusztulásra ítélt“ világi javaitól. A túlvilági borzalmaktól megrettent nép bőkezűen részelteti javaiban a nincsteleneket, a szegényeket, hogy ezzel könnyebben járhatóvá tegye a maga számára azt a keskeny ösvényt, mely a mennyeknek országába visz. Az egykorú történeti munkák semmit sem említenek ezekről az adakozásokról, de említést tesznek bizonyos gazdasági és politikai mozgalmasságról. Kétségtelen beigazolódott, hogy a XI. század elején Itáliában a feudálizmus kezd meggyengülni s a nép sorsa láthatóan javul. Az 1000. év körüli Sibylla-jóslatnak ez csak az egyik eredménye, mert a világtörténeti jelentőségű kereszties hadjáratoknak is ez adott lendületet.¹⁴

Mindezekből a következőket állapíthatjuk meg. A középkori Sibylla-jóslatok az erkölcsi süllyedés és szociális nyomor alapindítékaiban fogamzottak, tehát a néphangulatban gyökereztek és annak vallásos világnézetét, politikai vezető gondolatát is kifejezték. Az azonos szociális körülmények, azonos világnézeti feltételek között élő népek az idő és tér korlátain felül, egy közös élethangulatban találkoztak: a halálfélelemben. Ezt a közhangulatot teremtették meg a középkori krisztianizált Sibylla-jóslatok, melyek a mesemotívumokhoz hasonló nemzetközi életet éltek. Szorosan hozzátartoznak ehhez a túlvilági látomások, melyek jellemző megnyilatkozásai a középkori lelkiségnek. A

¹³ György Lajos, i. m. 51.

¹⁴ Ua. 52.

Sibylla-jóslat az egyetemes pusztulás bekövetkezését veti fel s a halál közelségét döbbsenti a középkori hívő életébe. A túlvilági látomás azokat a borzalmakat, kínokat, szenvedéseket eleveníti meg a középkori ember számára, amelyek a bűnös embert várják a halál bekövetkezése után. A keresztény dogmatikán kívüli, nevelő és javító célzatú törekvésekben a Sibylla-jóslat és túlvilági látomás egymást kiegészítik, s úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint a középkori lélek két nagy mozgatója: a bűn és a halál.

A középkor irodalmában is két műfaj az uralkodó: a jövődölések és látomások. Mindkét műfaj jelentkezése nálunk egybeesik a katolicizmus XVII. századi megerősödésével, az irracionálizmus térhódításával. Mindez azt bizonyítja, hogy a XVII. századi magyar lélek ott-hon érezte magát a jóslatok és látomások eszkatológikus sejtelmeiben, mert azok a szociális és erkölcsi körülmények, melyeket ezek alapindítékeként hoztunk fel, a saját életkörülményeiben is jelenlevők voltak. Már György Lajos megállapította, hogy „Gyirwa Wentzel helyes érzéssel választotta meg a 30 éves háború viharaitól megviselt 17-ik század emberének lelki érdeklődését lekötő verses műveit, amelyek mellett, hogy a korszellem tükrei, nemzetközi vonatkozásaik révén is előnyös gazdagodására szolgálnak a század magyar szellemi képének.”¹⁵ A „magyar romlás” századában tehát nem véletlen műve Gyirwa WENZEL két fordítása. A Szent Péter dialógusa világosan bizonyítja, hogy Gyirwa az akkori magyar közéleti viszonyokat behatóan ismerte, s munkáiban az európai keresztény irodalomból jól ismert célzatossággal ő is büntudatra akarta indítani a magyarságot, hogy ennek nyomán tisztultabb erkölcsű élet virágozhasson fel.

Egymagában az a tény, hogy Gyirwa Wentzel lefordította németből a középkori Sibylla-verset, elég szellemtörténeti bizonyíték arra, hogy az eszkatológikus hiedelmekre való fogékonyság nem volt idegen a XVII. századi magyar lélektől sem. A Névtelen Karthauzi meg Bornemissza Péter arról tesz bizonyosságot, hogy az előző században is útát talált Magyarországra ez az egész keresztény világot bejáró babonás szellem. Jelentkezésének, mint már megállapítottuk, megvoltak a hazai feltételei. Az irodalomtörténeti kutatásnak ezidáig csak egy ilyen verses emléket sikerült felfedeznie, de feltételezhetjük több ilyennek is a meglétét, melyek vagy nyomtalanul elvesztek, vagy még ma is felfedezetlenül kallódnak.

A XVI. és XVII. században a Sibylla-versek szelleme nálunk is láthatóan befolyásolta a korhangulatot. A katolikus és protestáns egyházi énekköltészet, prédikációk, hitviták, továbbiakban ezek hatásaként a világi tárgyú irodalmi megnyilatkozások nemzethalál-félelme félreérthetetlenül vezet vissza az egyetemes halálfélelmet ébresztő Sibylla-jóslatok hatására. Amint a középkori lélek az egyéni büntudatot kollektív büntudattá, az egyéni halált közösségi halállá, egyetemes és egyszeri pusztulássá szélesítette, úgy a magyar lélek a kollektív büntuda-

¹⁵ György Lajos, Két dialógus régi magyar irodalmunkban: Erd. Ir. Szemle V (1928), 42 és kny. Erd. Tud. Füzet, 12, sz. 17.

tot magyar büntudattá avatja s az egyetemes halál veszedelmét magyar nemzethalál-félelemmé szűkíti.

A nemzethalál-félelem jelentkezését legelső költői megnyilatkozásától (Plañctus destructionis regni Ungariae per Tartaros) a modern líráig kísérhetnök. Az Ismeretlen Szerzetes tatároktól meggyötört Pannoniájától hosszú út vezet Ady Endre halálígézetes országáig, de a látomás sötét szuggesztiója ugyanaz. Jelentkezése oly gyakori megnyilatkozása az újabbkori magyar léleknek is, hogy Cs. SZABÓ LÁSZLÓ arra a megállapításra jut, hogy a nemzetföltés nálunk költőket termel. Ez a pesszimiztikus szorongás, mely a régi magyarság létérzését épúgy kényelmetlenítette, mint a legújabb nemzedékekét, nem jelent nemzeti dekadenciát, sem reményvesztett ernyedtséget. Az egyéni halálproblematikából tudjuk, hogy az élet szeretete a halál közvetlen közelében lobog fel, akkor válik a legerősebbé. Amíg az egyén esetében csak lázadás vagy megadás lehet ebből az utolsó percben fellángolt életszeretetből, addig a nemzetközösség hasonló helyzetében életadó és megtartó erő származik belőle. Egészben véve a magyar lélek nem dekadens. A halál tudata mellett egészséges életösztön feszül benne. Csüggedtségén, letargiáján mindig felülkerekedik az önbizalom s az Istenbe vetett rendíthetetlen hit. Halálíhletén minden megpróbáltatása után az élet szeretete győzedelmeskedik.

ISÁK JÓZSEF